

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Inleiding	13
Een eerste indruk: tulp-calvinisme?	16
Opzet	21
2 De voorgeschiedenis van Dordt: van Augustinus tot Bullinger en Beza	24
De Vroege kerk	25
Augustinus	27
De strijd om Augustinus' erfenis	33
De Middeleeuwen	36
Luther en de gereformeerde Reformatie	38
Conclusie	42
3 De aanloop naar Dordt	45
Kerkelijke ontwikkelingen tot aan Arminius	45
Leven en rol van Arminius	50
De ontwikkelingen na Arminius' dood	57
Een cocktail van gebeurtenissen en belangen	66
4 De internationale context	68
De buitenlandse afgevaardigden	70
De Bremers	73

De rol van de Britten	75
Consensus tussen de afgevaardigden	78
5 De Leerregels in de context van de synode	80
De gang van zaken rondom de wegzending van de remonstranten	80
De nazittingen	85
De Dordtse Leerregels	87
Evaluatie	95
6 De katholieke parallel: Jansenius en de oud-katholieke cleresie	105
Kees Jansen	106
De jansenistische strijd	109
Verplaatsing naar de noordelijke Nederlanden	113
Het katholieke schisma over de genadeleer	116
Een cultuurhistorische breuklijn	119
7 Gereformeerde accenten in katholieke theologie	122
Misverstanden over wat gereformeerd is	123
De gereformeerd-theologische grondhouding	128
Gereformeerd om telkens weer ge-re-formeerd te worden	131
Verkiezingsleer als intensivering van katholiek erfgoed ..	138
8 Verkiezing en verwerping in de Bijbel	140
Drieërlei verkiezing	141
Verkiezing van eeuwigheid?	150
De strekking van Romeinen 9	151
De Leerregels als pleidooi voor het God-zijn van God ...	171
Noten	182
Literatuur	189

Woord vooraf

In het najaar van 2011 mocht ik aan de Universiteit Leiden een collegereeks verzorgen over de Dordtse Leerregels. Deze reeks stond in het kader van de leerstoel geschiedenis van het gereformeerd protestantisme, die ik destijds namens de Gereformeerde Bond bekleedde. Het was mijn gewoonte om elk jaar een van de gereformeerde belijdenisgeschriften die in het Nederlands protestantisme gezag hebben verworven, centraal te stellen tijdens mijn colleges. Deze colleges waren in de eerste plaats bestemd voor bachelorstudenten theologie en religiewetenschappen, maar ze stonden ook open voor studenten uit andere studierichtingen en voor geïnteresseerde toehoorders.

Ik bewaar warme herinneringen aan de avonden die we in deze setting met elkaar doorbrachten in een verder vrijwel uitgestorven Leids universiteitsgebouw. Er was steeds een bont gezelschap aanwezig: toegewijde theologiestudenten die graag dominee wilden worden in een hervormd-gereformeerde of aanverwante gemeente, meer zoekende studenten van de toenmalige Leidse faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen die het allemaal nog niet zo goed wisten, maar wel geïnteresseerd waren in de grote vragen, naast veelal kerkelijk betrokken Leidse studenten uit tal van andere studierichtingen. Sommigen van hen kwamen uit het reformatorisch onderwijs en waren daar gepokt en gemazeld in de gereformeerde belijdenistraditie, anderen betraden met het binnengaan van

de collegezaal een voor hen volstrekt nieuwe wereld. En dan waren er dus nog de toehoorders – gemeenteleden uit naburige plaatsen als Katwijk aan Zee, maar soms ook veel verder landinwaarts – die uit waren op verbreding en verdieping van hun geloofskennis en met hun entreegelden de universiteit wat extra inkomsten bezorgden. Als toehoorders mochten zij officieel niets zeggen of vragen, maar wanneer ik als docent even niet oplette, voerden ze in de praktijk nogal eens het hoogste woord. Zolang dat maar niet uit de hand liep, vonden de studenten dat doorgaans niet erg – want ook van wat de toehoorders te berde brachten aan vragen en ervaringen leerden ze het nodige.

Nu het in 2018-2019 vierhonderd jaar geleden is dat de Dordtse Leerregels werden opgesteld, vormt dit jubileum een goede aanleiding om een oud plan van destijds weer op te pakken, namelijk de collegeaantekeningen die ik destijds gemaakt had nader uit te werken tot een hopelijk toegankelijk boek. Op deze manier kan ieder die zich rekenschap wil geven van wat er vierhonderd jaar geleden precies gaande was, hoe dat begrepen moet worden en hoe het doorgewerkt heeft, zich in kort bestek oriënteren. Het plan kon verbonden worden met een verzoek van de Artios-redactie om een deeltje in haar reeks te willen verzorgen. Weliswaar stond de Artios-redactie aanvankelijk een wat bredere *scopus* voor ogen: een boek over de eigen aard en blijvende betekenis van het protestantisme, dat juist zijn vijfhonderdste verjaardag heeft herdacht. Aan dat verzoek kon ik niet geheel voldoen, maar het bood wel aanleiding om in deze uitgave vanuit de focus op de Dordtse Leerregels nader in te gaan op de veelbesproken vraag wat nu het eigene is van in elk geval het *gereformeerde* protestantisme. Juist de eigen aard en strekking van dat gereformeerde protestantisme zijn immers, zoals we zullen zien, sterk door de Dordtse Leerregels gestempeld – niet alleen nationaal gezien, maar ook internationaal.

Ik dank de Artios-redactie voor haar uitnodiging om dit boek te schrijven en voor haar feedback op de concepttekst ervan. Dr. Pieter Rouwendal en dr. Dolf te Velde dank ik voor hun behulpzame commentaar op een eerdere versie van de tekst. Ik wijs er verder nog op dat het boek wel wetenschappelijk verantwoord wil zijn, maar geen wetenschappelijke pretenties heeft. Ik hoop dat het, conform de oorspronkelijke context, zowel voor geïnteresseerde gemeenteleden als voor studenten toegankelijk is en ook iets te bieden heeft voor predikanten en andere theologen. Het eindnotenapparaat heb ik zo beperkt mogelijk gehouden. Aan het einde van het boek vindt men een literatuurlijst die duidelijk maakt waar het een en ander aan ontleend is. Deze lijst kan ook dienen als uitgangspunt voor wie zich door middel van verdere studie nader wil bezinnen op de genade- en verkiezingsleer van 'Dordt'. Conform de huisstijl van de Artios-reeks zijn de bijbelcitaten afkomstig uit de Herziene Statenvertaling.

Woerden, december 2017

Gijsbert van den Brink

Inleiding

De Synode van Dordrecht (1618/1619) wordt alom gezien als een van de meest beeldbepalende gebeurtenissen in de Nederlandse kerkgeschiedenis en zelfs in de geschiedenis van het wereldwijde gereformeerde protestantisme. Niet alleen raakte de ‘Synod of Dort’ tot ver over de grenzen van ons land bekend, ook was zij, zoals verderop in dit boek duidelijk zal worden, van meet af aan internationaal van karakter. Samen met de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948 te Amsterdam staat de Dordtse synode zonder twijfel boven aan de lijst van de meest invloedrijke internationaal-kerkelijke bijeenkomsten die ooit in ons land gehouden zijn. De grote bekendheid en invloed die de Dordtse synode verwierf, hangen vooral samen met de zogeheten Leerregels (of, in het Latijn, *canones*) die er opgesteld en aanvaard werden. Nu het vierhonderd jaar geleden is dat de Synode van Dordrecht een aanvang nam, is er alle aanleiding om nog eens stil te staan bij de achtergronden, aard en invloed van deze Leerregels.

De Dordtse Leerregels hebben in het bijzonder betrekking op de zogeheten predestinatie- of voorbeschikkingsleer (het Latijnse *pre* betekent ‘vooraf’ en *destinare* is ‘beschikken’). Deze predestinatieleer heeft als vooronderstelling dat ons mensen na onze dood een eeuwig leven wacht. Dit kan een volmaakt leven zijn in gemeenschap met God – vaak opgevat als een leven ‘in de

hemel', maar volgens de Bijbel eerder te denken als een bestaan op een vernieuwde aarde. Ons leven na de dood kan echter ook een nooit meer eindigend leven buiten Gods gemeenschap zijn, dat gekenmerkt wordt door zinloosheid, wroeging en pijn: een leven 'in de hel'. Het verschil tussen beide bestemmingen is dus werkelijk hemelsbreed. En de grote vraag is nu hoe bepaald wordt welk van beide eeuwige bestemmingen het deel zal zijn van elk afzonderlijk menskind. Het antwoord dat de klassieke predestinatieleer op deze vraag geeft, luidt dat *God* uiteindelijk degene is die dit voor ieder mens bepaalt, en wel reeds voordat deze geboren wordt. De achtergrond van deze gedachte valt met name te vinden in wat de apostel Paulus schrijft in Romeinen 9 (vs. 6-23); maar er zijn ook tal van andere passages in het Oude en Nieuwe Testament die in deze richting wijzen, of in elk geval in deze lijn uitgelegd kunnen worden.

Het zal duidelijk zijn dat het hier om een thematiek gaat van enorme proporties, die we nauwelijks kunnen overzien. Het lukt ons bijvoorbeeld al niet goed om ons in te denken wat een eeuwig leven inhoudt. Laat staan dat we ons zaken als eeuwige gelukzaligheid of eeuwige rampzaligheid ook maar enigszins zouden kunnen voorstellen. Duidelijk is echter wel dat het natuurlijk een enorm verschil maakt of wij bestemd zijn voor een eeuwig leven in volmaakt geluk met God of juist in compleet ongeluk zonder God. Niets is goedbeschouwd bepalender voor ons toekomstig welbevinden dan dat. Ook al is het waar dat de toekomst van onze planeet en van de wereldgemeenschap meer omvat dan de toekomst van alle individuele mensen, dan nog staan hier om zo te zeggen de grootst mogelijke belangen op het spel. Immers, wat is een gemeenschap zonder de individuen waaruit zij bestaat? We kunnen dan ook zonder overdrijving stellen dat, vanuit economisch perspectief gezien, theologie de beste studie is die men kan volgen, want juist in die discipline worden dit soort vragen over winst en verlies op de langere termijn bestudeerd en van hopelijk zinnige antwoor-

den voorzien. Toch willen we deze vragen in dit boek tamelijk rustig en zakelijk ‘aanvliegen’, door ze vooral vanuit een historische invalshoek – en dan weer specifiek gefocust op de Dordtse Leerregels – te benaderen. We doen dat niet om de hoogspanning waaronder ze staan te relativiseren of ontkennen, maar wel in de hoop om op deze manier tot zo veel mogelijk helderheid te kunnen komen over de achtergronden en contouren van de voorbeschikkingsleer en dienstbaar te kunnen zijn aan de christelijke bezinning erop.

Om te beginnen is het goed om onderscheid te maken tussen diverse begrippen die in de voorbeschikkingsleer een rol spelen. Het Latijnse begrip *praedestinatio* betekent zoals gezegd letterlijk voorbeschikking (of ‘voorbesteding’) en kan in principe zowel op een voorbeschikking ten goede (‘hemel’) als op één ten kwade (‘hel’) slaan. Wanneer men deze tweeslag graag wil benadrukken, wordt wel gesproken over een ‘dubbele predestinatieleer’. Dat woord slaat dus niet op twee predestinatie‘leren’, maar op de leer aangaande een dubbele, of eigenlijk: tweevoudige voorbeschikking. Spreken wij echter over verkiezing (Latijn: *electio*), dan hebben we het uitsluitend over Gods voorbeschikking-ten-goede; willen we omgekeerd aandacht vragen voor de pendant hiervan, de voorbeschikking-ten-kwade, dan bood het theologenlatijn uit de middeleeuwse en nareformatische periode verschillende opties, afhankelijk van het accent dat men wilde leggen. Een heel krachtige term was *damnatio*, ofwel verdoeming. Een wat mildere term was *praeteritio*: voorbijgang. Bij dit laatste concept is de gedachte dat God niet zo zeer actief mensen afwijst, maar meer passief in zijn uitkiezend handelen aan hen voorbijgaat. Ergens tussen beide noties in bevindt zich de meest gebruikelijke term: *reprobatio*, ofwel ‘verwerping’. We zullen in het vervolg nog wel nader ingaan op de verschillende betekenisnuances die met deze termen meekomen. Voor nu is van belang dat de Dordtse Leerregels zowel over verkiezing als over verwerping spreken en in die zin dus een

dubbele predestinatieleer voorstaan – zij het dat ze die niet helemaal als twee parallelsporen naast elkaar laten lopen.

In de internationale beeldvorming over de Dordtse synode is deze dubbele predestinatieleer – of preciezer gezegd: het verbindend maken daarvan – uitgegroeid tot het kenmerk bij uitstek van het gereformeerde protestantisme. Terwijl men de rooms-katholieke traditie bijvoorbeeld gekenmerkt achtte door haar sacramentalisme en haar hiërarchische ambtsopvatting, en de lutherse door haar sterke accent op de rechtvaardigingsleer, zag men de voorbeschikkingsleer als het identiteitsbepalende ‘dogma’ van de gereformeerde theologie. In de volksmond staat ‘gereformeerd’ nog altijd vaak gelijk aan ‘calvinistisch’, en ‘calvinistisch’ (behalve aan een bepaalde arbeidsmoraal) aan ‘predestinatieaans’. Iemand uit de gereformeerde tak van het christendom zou men dus bij uitstek kunnen herkennen aan diens overtuiging dat God, zoals de Dordtse Leerregels dat omschrijven, onvoorwaardelijk uitkiest wie voor eeuwig gered worden en ook wie voor eeuwig veroordeeld worden. Deze overtuiging zou als het ware de harde kern van het gereformeerde geloof vormen, waaromheen dan alle of de meeste andere overtuigingen gegroepeerd liggen. Een goed voorbeeld hiervan is het spreken in de Verenigde Staten over een zogeheten *five point Calvinism*: een calvinisme dat uit vijf punten bestaat, die parallel lopen met de vijf artikelen van de Dordtse Leerregels. Maar klopt dit beeld wel?

Een eerste indruk: tulp-calvinisme?

We zullen in het vervolg zien dat deze manier van denken op een ernstige vorm van kortsluiting berust. Het calvinisme omvat ook in zijn kern veel meer dan alleen een theorie over de uitverkiezing en aanverwante leerstellingen; en de gereformeerde traditie is omvattender en gedifferentieerder dan de

specifieke leer van Johannes Calvijn. De Dordtse Leerregels beoogden niet de kern van de gereformeerde theologie samen te vatten, maar slechts één omstreden thema uit haar rijke overgeleverde gestalte nader te verhelderen. En de vijf artikelen waarin dat gebeurt, zijn dan ook nog weer genuanceerder dan de steekwoorden waarmee de *five points* ze samenvatten.

Toch kan het behulpzaam zijn om deze vijf punten even langs te lopen, omdat we zodoende wel een eerste indruk krijgen van wat in de Leerregels aan de orde is en hoe deze gestructureerd zijn. Wie de nuanceringen en precieze bewoordingen wil ontdekken, leze vooral de Leerregels zelf; ze staan niet alleen achter in klassieke kerkbijbeltjes in protestants Nederland, maar zijn ook gemakkelijk terug te vinden op websites (op 5 september 2017 stonden ze bijvoorbeeld hier: <https://www.protestantsekerk.nl/download/CAwdEAwUUkFKWA==&type=pdf>).

Met behulp van een acroniem worden de *five points* doorgaans aangeduid met het woord TULIP. Dat Engelse woord verwijst, niet geheel toevallig, naar een door en door Nederlands exportproduct zoals de Dordtse Leerregels dat ook zijn: de tulp. De letters T, U, L, I en P staan achtereenvolgens voor:

1. *Total depravity* – ofwel de ‘totale verdorvenheid’ van de mens als gevolg van diens zondige ongehoorzaamheid jegens God. Hoewel dit thema in het eerste hoofdstuk van de Dordtse Leerregels even aangeroerd wordt, wordt het pas in hoofdstuk III/IV verder uitgewerkt. Maar de gedachte van een volstreekte perversie van de mens in zijn relatie tot God vormt wel de donkere achtergrond waartegen het geheel van de Dordtse predestinatieleer verstaan moet worden. Het is namelijk vanwege onze diepe vervreemding van God en de ernstige morele schuld die wij van daaruit zonder uitzondering oplopen in ons leven, dat we geen recht kunnen laten gelden op Gods hemelse beloning. Daarom kunnen we ook niet zomaar zeggen dat het verkeerd zou zijn wanneer God sommige mensen niet uitkiest om voor eeuwig in volmaakte

gelukzaligheid met Hem te leven, maar verwerpt. Het eeuwige leven is geen recht, maar een bijzondere genade die ons onverdiend ten deel kan vallen.

2. *Unconditional election* – ofwel onvoorwaardelijke ‘uitkiezing’: God kiest mensen uit die voor eeuwig gered worden. Dat dat onvoorwaardelijk gebeurt, betekent dat er geen condities of voorwaarden zijn waaraan deze mensen moeten voldoen om voor Gods keuze in aanmerking te komen. Het is dus niet zo dat deze mensen moreel beter, sympathieker, rechtvaardiger, liefdevoller, geloviger of vromer zijn dan anderen, zoals ze ook niet noodzakelijk moreel slechter, ongeloviger et cetera zijn. Vergelijk wat over Israël gezegd wordt in het Oude Testament: ‘Niet omdat u groter was dan al de andere volken heeft de HEERE liefde voor u opgevat en u uitgekozen, want u was het kleinste van al de volken. Maar vanwege de liefde van de HEERE voor u’ (Deut. 7:7 en 8a). Wel is het zo dat de uitgekozenen dankzij hun verkiezing gelovig worden – het is God zelf die daarvoor zorgt. Dat geloof wordt hun vervolgens tot rechtvaardigheid gerekend; dat wil zeggen: langs de weg van hun geloof ontvangen zij van God vergeving en uiteindelijk het eeuwige leven. Evenzo raken ze dankzij Gods werk in hun leven meer betrokken op God en hun naaste – en worden ze dus hopelijk inderdaad ook liefdevoller en sympathieker dan ze van huis uit zijn. In theologenjargon uitgedrukt: hun rechtvaardiging en hun heiliging vloeien voort uit hun verkiezing (vergelijk Rom. 8:28-30).
3. *Limited atonement* – ofwel beperkte verzoening. Beperkt wil hier zeggen dat het verzoeningswerk van Christus qua intentie en reikwijdte gelimiteerd blijft tot de mensen die God uitgekozen heeft. Het zijn zij en zij alleen voor wie Christus het offer van zijn leven bracht toen Hij werd opgehangen aan een kruis even buiten Jeruzalem. Weliswaar wordt er in het Nieuwe Testament regelmatig gezegd dat Christus ‘voor allen’ is gestorven, maar deze passages worden zó geëxegeti-

seerd dat ze uitsluitend betrekking hebben op de gelovigen.¹ Het is dus niet zo dat Christus wel voor alle mensen gestorven is, maar dat dat alleen effect heeft in het leven van de uitgekozenen. Dan zou immers een deel van het verzoeningspotentieel dat met Christus' offerdood vrijgekomen is onbenut blijven. Dat achtten de opstellers van de Dordtse Leerregels ondenkbaar. Overigens is het goed om te bedenken dat het woord 'beperkt' in de Dordtse formuleringen niet voorkomt: het gaat om een interpretatie van wat er staat. Een wat sympathiekere interpretatie zou zijn dat de verzoening die Christus bewerkt volgens de Dordtse Leerregels *effectief* is: zij laat niet na het gewenste effect te sorteren.

4. *Irresistible grace* – ofwel onweerstaanbare genade. De Geest van God werkt het geloof in de harten van de door God uitgekozen mensen op een manier die zij niet kunnen tegenhouden. Konden ze dit namelijk wel, dan zou de keuze feitelijk toch weer aan hen zijn. Dan zouden wij immers kunnen beslissen of we Gods genade toegang verlenen in ons hart, of dat we ons daar juist tegen blijven verzetten. Uiteindelijk zou onze eeuwige bestemming daardoor alsnog van *ons* goede handelen afhankelijk zijn, terwijl de keuze van God om ons zijn genade aan te bieden meer zou functioneren als het vanzelfsprekende behang op de achtergrond. Daarmee zou – en hier raken we aan wat de opstellers van de Dordtse Leerregels ten diepste dreef – genade niet werkelijk genade meer zijn. Bovendien moeten we vrezen dat we in dat geval, vanwege onze zondige aard, de keuze voor God nooit zouden maken. Het zag er dan dus voor ieder mens slecht uit. Daarom is het maar goed, zo is de gedachte, dat God zijn genade 'onwederstandelijk' dóórzet.
5. *Perseverance of the saints* – ofwel volharding der heiligen. God zorgt er zelf voor dat degenen die Hij het geloof gegeven heeft, zullen volharden tot hun laatste snik. Dat wil niet zeggen dat ze niet eens tijdelijk kunnen uitvallen. Maar dat zal

dan dus inderdaad tijdelijk zijn en niet permanent, zoals ook David en Petrus tijdelijk tegen God, respectievelijk tegen Christus, kozen. Paulus schrijft in het al genoemde Romeinen 8:29-30 dat God degenen die Hij uitgekozen heeft ook geroepen heeft, degenen die Hij geroepen heeft ook gerechtvaardigd heeft, en degenen die Hij gerechtvaardigd heeft ook verheerlijkt. Het woord 'verheerlijkt' slaat daarbij op hun eeuwige gelukzaligheid. Met andere woorden: er is geen afval van het geloof mogelijk. Wie eenmaal is gaan geloven en daarmee tot kind van God is aangenomen, kan als het erop aankomt nooit meer uit Gods hand vallen. Mocht hij of zij zich ooit als een beest gaan gedragen, dan is dat ofwel een blijk van het feit dat er nooit sprake is geweest van echt geloof, ofwel gaat het om een tijdelijke periode die wordt gevolgd door oprecht berouw en herstel van de relatie met God.

Tot zover een eerste indruk (niet meer dan dat) van wat de Dordtse Leerregels bevatten. In de volgende hoofdstukken willen we nader ingaan op dit complex van geloofsvoorstellingen, niet zozeer door ze stuk voor stuk te gaan uitwerken maar door ze van een aantal zijden te belichten. De perspectieven van waaruit we de Dordtse Leerregels gaan benaderen, zijn onderling zeer verschillend, maar samen maken ze het mogelijk om een goed beeld te krijgen van wat hier precies gaande is. Om een tekst goed te begrijpen moeten we immers niet zozeer, of in elk geval niet alléén, letten op wat de auteur erin zegt, maar vooral ook op wat hij of zij erin *doet*, casu quo op datgene wat er in de tekst feitelijk *gebeurt*. Voor het eerste volstaat een eenvoudige samenvatting van de tekst, het tweede vergt het vermogen om om zo te zeggen *achter* de tekst te kijken: onder welke omstandigheden kwam deze tot stand, wat was de aanleiding, voor wie was hij bedoeld, tegen welk front was hij gericht, hoe uniek is hij eigenlijk, en hoe bepalend? Op dat soort kwesties willen we ons in dit boek dus richten.